

Тыва Республиканың Камбы-лама эргелелиниң дыңнадыры болза, бо 2003 чылда чыл солчулгазы февраль айның 1-ниң хүнүнде эр суг халаптын кара Аът чылы төнер, а февраль 2-ниң хүнүнде кыс суг халаптын каразымаар Хой чылы келир.

Ынчангаш бо 2003 чылда **ШАГАА БАЙЫРЛАЛЫ ФЕВРАЛЬ АЙНЫҢ 2-НИҢ** хүнүнде болуп эртер.

Тыва Республиканың Камбы-лама эргелели.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 2
(16613)

2003 чылдың
ЯНВАРЬ 9,
четверг

Ат салган шагы 18.30
Садар өртээ 3 рубль.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

**Бедик шаңналдар-биле,
хүндүлүг коллегалар!**

Хой чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш база россияжи парламаның 300 чылы-биле холбаштыр "Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты "Шын" солун редакциязының ошудурукчузу Алексей Хунаевич АЙРГЕ

"Шын" солун редакциязының улуг корреспондентизи Арапчор Очурович ОКСУРГА

Тыва Республиканың күрүнеңин архив албанының даргазы, "Шын" солунунун штаттап данкаар корреспондентизи Дангыт Иргитович ЧЫДЫМГА

"Шын", "Тувинская правда", "Тыва Республика" солуннарының штаттап данкаар корреспондентизи Анатолий Шимитович ТОРЛУККА

"Тыва Республика" солунунун кол редакторунун оралакчызы Мижит-оол Мынмырович СААЯГА тыңсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле Парламент хөгжүдеринге кириген хууда үлүү болгаш россия парламаның 300 чылы-биле холбаштыр "Шын" солунунун кол редактору

Кызыл хоорай 2003 чылдың январь 5 № 218, 219, 223, 224.

Корум-чурумну болгаш хойлудүрүмнү быжыглаарыңа хууда кириген үлүү болгаш ак сеткилдиг ажылы дээш

"Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты Халакыктада судья Надежда Васильевна ЛЕЩИНСКАЯГА

Халакыктада судья Белекмаа Иргитовна МАНЧЫЛАЙГА тыңсыр.

Саң-хөө ажил-чорудулгазыңа ачы-хавыязы болгаш хой чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

РФ-тин Саң-хөө яамызының федералдыг казначействонун Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң

Артур Ойнар-оолович ХЕРТЕКТИ Чоон-Хемчик кожунда "Чаа орук" солунунун типографиязының парлакчы-эдикчизи Артем Сарыгларович КОЛХОЗБАЙНЫ

"Шын" солунунун культура болгаш ооредилге килдизинин редактору Светлана Салчаковна БАЛЧЫРНЫ

"Тувинская правда" солунунун редакциязының кол бухгалтери Галина Григорьевна КОНСТАНТИНОВАНЫ

Республика типографиязының технологу Любовь Александровна ЛЕОНТЬЕВАНУ

Эрге-чагырганың күүсекчи болган толээлелге органның материал-техниктиг хандыраар талазы-биле күрүне эргелелиниң парламга негизиниң ажылдакчызы Екатерина Андреевна ОНДАРНЫ

"Тувинская правда" солунунун редакциязының килдиз редактору Инна Павловна ПРИНЦЕВАНУ

"Сылдысчыгаш" солунунун редакциязының килдиз редактору Урана Санчыевна МОНГУШТУ

Республика типографиязының кол бухгалтери Чечекмаа Виновна ООРЖАКТЫ шаңнаар.

начальниги Екатерина Петровна КӨК-ООЛДУ Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле шаңнаар.

Саң-хөө ажил-чорудулгазыңа ачы-хавыязы болгаш хой чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле Федералдыг казначействонун Ак-Довурак хоорай талазы-биле салбырының удуртукчузу Долзатмаа Хомушкуевна КУЖУГЕТПИ

Федералдыг казначействонун Току кожунун талазы-биле салбырының удуртукчузу Татьяна Кызыл-ооловна ЯРИНАНЫ шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай 2003 чылдың январь 5 № 220, 221, 222.

Шанчыда уруглар сады

ДУЗА ХЕРЕК

Чаа-Хөл кожунун эң ырак Шанчы суурунда Шанчы ортумак школазының чанында чаа уруглар сады ажыттынган.

Ол уруглар садының опзагай чүүлү — ооң республика бюджетинде ам-даа кирбээни, Чаа-Хөлдүн кожун чагыргазының улус ооредилгезинин килдизинде уруглар сады кылдыр кирбейн турары. Ындыг-даа болза уруглар сады херек кырында бар, ажылдан турар. Ооң тыттын келген тоогүзүн ук уруглар садының эргелекчизи Ульяна Сергеевна Монгуш мыңчаар тайылбырлады:

— Шанчы суур чеже-даа бичин болза, ында атыяк ог-бүделер хой. Ынчангаш школа пазыны четпезин уруглар ында хой. Суурга уруглар сады ажылдар деп чүүлү Шанчы ортумак школазының башкылар коллективин тың үндүрүн келген. Ол мыңчаар болган. Эге класстарга күзүн бирги класка уруглар хүлэп алырга, адапизиниң бакчыыңа кижизиттинген уруглар өске уруглар садтарыңа турган оорунден өзүлде талазы-биле оранчок чыдын калган боор. Уруглар садыңа кижизиттинген уруглар боттарының шаа-биле помчуур, бижир-даа, ыр, шүлүстерин-даа пээж-биле билер, коллективке-даа чаңчыгын калган боор. Ындыглар эге школа байдалыңа дыка дүрген чаңчыгар. Бакчыыңа кижизиттинген уругларда ыңдыг шынарлар чок боор. Шанчы ортумак школазының интернадының баазыыңа уруглар сады ажылдар дугайында шийтирини хүлэп алган — деп, ол чугаалын доосту.

Ук уруглар садын ажыдарда, Шанчының башкылар коллективин үстүүртен акшаландырыыныкын, айтыныкын-даа мапааннар. Боттары-ла Чаа-Хөлдүн кожун чагыргазының ооредилге килдизинин детимчези-биле ол-бо сураглан турган, херек чүүлдерин тыттынын алганнар. Ам ол уруглар садыңа кире бээр болунарза, ында кезин турар уругларның саы-биле хере тырттын аар, удуур орунчуганнар,

Уруглар садының эргелекчизи У.С.Монгуш.

Няня Н.Т.Монгуш уруглар чөмгөһүн тур.

матрасчыгаштар, ак чоорганнар бар. Уруглар сады удуур, ойнаар ороол, чөмөһөр ороол деп ийи-ле ороолден тургустунган.

Бо хүннерде ол штатта Шанчы ортумак школазының интернады боон турар уруглар садының синсогунда 25 уруглардан чүтле 15-и аңаа үзүстел чок кезин турар. Өске 10 уруг ол бакчы тар боорга, кезин шыдавайн турар. Чоюм суурда школа пазыны четпезин 70 хире уруглар бар.

Эңчөк чүве, бакчы бичин боорга, уругларны ында пазы-хар айы-биле ылган бөлүктөвейин, чаңгыс улуг бөлүк кылдыр кижизиттин турар. Оон ытай ойнаарактар чединнес. Ынчалза-даа кижизиттинилеринин казымак ажылы-биле чаңтар чогуур кижизитилгенин ап турар.

Борис ОНДАР.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУН тырттырган чуруктары.

ӨӨРҮП ЧЕТТИРИИШКИН

Чаа чылды болгаш Христос Бурганның төрүттүнгөн хүнүн таварыштыр Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Дандар-оол Көк-Хунаевич Ооржактың адынга байыр чедирген хөй санның телеграммалар келген.

Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинниң байыр чедиришишинде айтканы болза:

Хүндүлүг Дандар-оол Көк-Хунаевич!

Чаа 2003 чылда чүректин ханызындан изиг байырны болгаш эң эки күзээшкннеримни хүлээп ап көрүнер.

Үнүп келген чаа чылда Силерниң эң соруктуг идегелдеринер чаагай амыдыралды болгаш ааскежин сөңнээр болзун. Силерни болгаш чоок кижилеринерни чаагай амыдырал бүргээр болзун! **Россия Федерациязының Президентизи В.ПУТИН.**

Ол ышкаш байыр чедирген телеграммалар Федерация Чөвүлелиниң Даргазы **С.М. Мионовтан**, Федералдыг Хуралдын Күрүне Думазының Даргазы **Г.Н. Селезневтан**, Күрүне Думазының

Даргазының оралакчылары **Л.К. Слискадан**, **Г.В. Боостан**, **Г.Ю. Семичинден**, Кемерово областың губернатору **А.Г. Тулеевтен**, ТР-ниң Чазааның Даргазы **Ш.Д. Ооржактан**, Москва хоорай Думазының даргазы **В.Платоновтан**, Дагестан Республиканың Улуг Хуралының Даргазы **М.Алиевтен**, Бурят Республиканың Улус Хуралының Даргазы **А.Лубсановтан**, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының даргазы **В.Оюндан**, янзы-бүрү яамы, ведомство, организация черлериниң удуртукчуларындан келген.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы Чаа чылдың байырын чедирип, күзээшкннер кылган бүгү кижилерге өөрүп четтиргенин илеретти. Төлээлекчилер палатазының депутаттары Чаа чылда боттарының соңгукчуларының бүзүрелин күүседир дээш, боттарының депутат болгаш профессионал ажылчорудулгазын сайзыраңгайжыдып, улам идепкейлиг ажылдаар.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы **Ш.Д. Ооржактың** адынга Чаа 2003 чылды таварыштыр Беларусь Республиканың Президентизи **Александр Лукашенокдан** байыр чедирген телеграмма келген. Ында мынча деп айткан:

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижилович!

Чаа 2003 чылды болгаш Рождество байырлардын таварыштыр чүректин ханызындан байыр чедирдим. Ийи чурттарның акы-дуңма улустарының чүткүлдериңге дүүшкен россия-беларусь сырый харылзааларны ханыладырыңга идигни бээр Чаа чылда улуг аас-кежин, кадыкшылды, ажыл-ижинерге чедишишкннерни, чаагай амыдыралды

Силерге, Силерниң төрөлдериңге, чоок кижилеринерге күзедим!

Александр ЛУКАШЕНКО.

Шак-ла ындыг байыр чедиришишин болгаш чылыг күзээшкннерни Беларусь Республиканың Россия Федерациязында Онза болгаш бүрүн эргелиг элчини **Владимир Григорьев**, Россия Федерациязының камгалал сайыды **С.Иванов**, Россия Федерациязының Өнчү харылзаалар яамызының сайыды **Ф.Р. Газизуллин**, Россияның хамаарышпас профэвилелдер федерациязының даргазы **М.Шмаков** олар кылганнар.

«2002 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга оскерилгелер болгаш немелделер кириер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Хоойлужудулга палатазы 2002 чылдың декабрь 20-де хүлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2002 чылдың декабрь 25-те чүүлүг деп көргөн

1 чүүл. «2002 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни болгаш немелделерни кириер:

1.1-ги чүүлү дараазында эдилге-биле бижиер:

«2002 чылда Тыва Республиканың республика бюджетин орулгалар талазы-биле 4213509 муң рубль түңге база чарыгдалдар талазы-биле 4213509 муң рубль түңге бадылаар».

2.2-ги чүүлү дараазында эдилге-биле бижиер:

«2002 чылда муниципалитет тургузугларын саң-хөө талазы-биле деткириниң республика фондузунун хемчээлин 1829420 муң рубль түңге, оон иштинде:

олардан:

муниципалитет тургузугларының (муң рубль) бюджет талазы-биле хандырылгазының деңнелин деннээринге дотация 1581993 Кыдыкы соңгу чүктүн районнарынче болгаш оларга деннээн черлерге чурттакчы чонну, бүдүрүлгелерни база социал адырның организацияларын болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйны хандыраары-биле чүзк сөөртүп чедирериниң хуусаалары кыска черлерге аш-чем болгаш нефть продуктулары, одаар чүүл болгаш аш-чем аймаан (акцизтерден ангыда) садып алырынга болгаш сөөртүп чедиреринге күрүне субсидиялар 175494

тус черниң бот-башкарылга органнарының эргезинге дамчыдып берген чуртталга-коммунал ажыл-агыйның объектилерин ажаап-тежээринден карылгаларны эгидеринге дотациялар 1725

удур-дедир санажылгалар-биле дамчыдып бээр акша-хөрөңгилер 70208

2002 чылда муниципалитет тургузугларынга саң-хөө талазы-биле деткирин республика фондузундан муниципалитет тургузугларынга саң-хөө дузазының түнүн бо Хоойлуга 5 капсырылга езугаар бадылаар.

Муниципалитет тургузугларын саң-хөө талазы-биле деткириниң республика фондузундан саң-хөө дузазының бадылаан түңнерин тус чер бюджеттерин күүседип турар үеде сезон дургузунда тыптып келир негелделерни барымдаалап, бюджетке түңнөп турганы-биле дүүштүр ай санында-ла шилчидип турар.

3. 35 дугаар чүүлү дараазында эдилге-биле бижиер:

2002 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң чарыгдалдарының составынга Тыва Республиканың бюджет талазы-биле чегдиришишкнн фондузун 41840 муң рубльге бадылаар.

2002 чылда Тыва Республиканың бюджет талазы-биле чегдиришишкнн фондузун:

	(муң руб.)
бюджеттин чээлилерин бергенинден алган хуулар	1000
өрезиниң кол-кол түңнерин дуглаары	19637
боттарының орулгаларының күсели-биле муң рубль кылдыр чып тургузар	21203
рубльдин күсели-биле тургузуп алырын доктаадыр.	

Тыва Республиканың бюджет талазы-биле чегдиришишкнн фондузунун акша-хөрөңгилерин Тыва Республиканың Дээди Хуралының бадылааны, чурум-биле дүүштүр инвестиция төлевилелдерин акшаландыраарынче чорудар Тыва Республиканың биче сайгарлыкчы чорукту күрүнеден акшаландыраары-биле 15690 муң рубль түңге акша-хөрөңгилерни өөренип көөр.

4. «2002 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга 2,3,4,7,8,9,11 капсырылгаларны дараазында эдилге-биле бижиер (кошкан).

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай

№150 УХ - I 2003 чылдың январь 4.

Республика чонунуң амыдырал хереглелинде ажыглап турар суугаткан газты үүрмектеп садар өртээн бадылаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2002 чылдың декабрь 30 № 1000 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың чонунуң амыдырал хандырылгазын суугаткан газ-биле турум хандыраар, газ ажыл-агыйының болур-чогууру-биле ажылдаарын организаастаар, үүрмектеп садар өртектиг газты садып ап, чедирип алырында херек кырында чарыгдалдар-биле чоорту чоокшулаштыраар сорулга-биле база «Тыва газ» ФКУБ-туң чарыгдалдарының чамдызын дуглаарынга республика бюджетиниң аргазын барымдаалап көргөш, Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Республиканың чонунга садып турар суугаткан газ дээш төлевирлерниң стандарт деңнелин «Тыва газ» ФКУБ-туң садар өртээниң 80 хуу деңнелинге доктаадыр.

2. 2003 чылдың январь 1-ден эгелээш, чонга садып турар суугаткан газтын үүрмектеп садар өртээн (бөлүк черден алыры болгаш баллоннарга) 1 кг газ өртээн 11 рубль 10 көпеек кылдыр доктаадыр болгаш бадылаар.

3. Сайгарган суугаткан газтын экономиктиг чарыгдалдарының болгаш бо доктаалдын 2 пунктузунда бадылаан үүрмектеп садар өртектиң аразында ылгалды немелде өртекке үндүрүг чокка «Тыва газ» күрүнеңиң федералдыг унитарлыг бүдүрүлгезинге компенсация кылдыр төлээрин Тыва Республиканың Саң яамызынга дагзыр.

4. «Чоннуң хереглелинге садып турар суугаткан газтын үүрмектеп садар өртээн бадылаар дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 2001 чылдың декабрь 18-те №1439 доктаалын күш чок болган деп санаар.

5. Бо доктаалдын күүселдези дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Саң болгаш Экономика яамыларынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

***

РЕДАКЦИЯДАН: газ өртээниң өскенинге холбаштыр Тыва Республиканың Экономика яамызының өртектени күрүнеден таарыштыраар департаментизиниң начальниги Л.П. Ганиева мындыг тайылбырны берген:

Бистиң республикада суугаткан газты 53,5 муң өгбүлелер (квартиралар, бажынар) ажыглап турар. «Тыва газ» ФКУБ чонну газ-биле хандыраарын бодунуң структуразында 5 хоорай, 11 кожуун участоктарлыг хандырып турар.

Суугаткан газты үүрмектеп садар өртектин мөөңнээн өртээн дуглаар ужурулуг, анаа үнер чарыгдалдар хөй: газты садар черинден алгаш, херегллекчиге сөөртүп чедирери, газты хуваар организацияның хууда чарыгдалдары, чарыгдалдар амортизациязы, шалың төлээри, септелгелер кылыры, баллоннарны садып алыры, септээри, үндүрүлгелер, ыяап-ла төлевирлер болгаш еске-даа чарыгдалдар.

Россияның Экономиктиг хөгжүлдө яамызының дужаалын езугаар **2003 чылдың январь 1-ден** эгелээш, газ бээр заводтарның мөөңнөп садар өртээн 1 тоннаны 1260 рубльден 1620 рубль чедир азы 29,2 хуу өстүргөн. 2003 чылда демир-орук-биле чүзк сөөртүрүнүң өртээн 12-ден 13 хуу, а тускай состав-биле сөөртүлгө өртээн 27 хуу өстүргөн. Бистиң республикаже газты демир орук-биле Тобольск хоорайдан Ачинск хоорайга чедир сөөртүп кээп турар. Абакан хоорайдан автоцистерналар-

биле газ сөөртүрүнүң өртээ (анаа чарыгдаар дизель одалгазының болгаш бензинниң) 2002 чылдың деңнелинде арткан. Ниитизи-биле 2003 чылда экономиктиг чарыгдалдарны 7 хуу азы 23580 муң рубль кылдыр планнаан. Ынчангаш бир чылда 1700 тонна газты сайгарар экономиктиг үндезини 1 кг суугаткан газтын 13 рубль 87 көпеек болур, а 2002 чылда 10 рубль 60 көпеек турган.

Чонну суук газ-биле хандыраары дотациялыг хевир бооп турар, ынчангаш Тыва Республиканың Чазаа газ өртээниң ылгалдарын чыл бүрүде төлеп турар.

Республиканың чону «Тыва газ» бүдүрүлгезинге газ садып ап, сөөртүп, садар өртектиң 50 хуузуң төлеп турган, ынчаарга 2000 чылда коммунал ачы-дуза чедирилгезиниң еске хевирлери дээш өртектениң 70 хуузуң төлеп турган.

2003 чылда чуртталга-коммунал ачы-дузазы дээш өртектениң чүгле 20 хуузуң бюджеттен компенсация кылдыр төлээрин көргөн, ынчангаш хамаатыларның төлевирлер деңнелиниң стандарты 80 хуу апаар. 2003 чылда суугаткан газты үүрмектеп садар өртекти ол стандартка деңнээн. **1 кг суугаткан газтын өртээ немелде өртекке үндүрүг чокта 11 рубль 10 көпеек болур.** Чаа өртектин 2002 чылдагы суугаткан газ өртээниң деңнелинден бөлүктээн савалардан алырынга 2 катап, баллоннарга 58,6 хуу, а ниити өртээ 71 хуу өскөн бооп турардыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының эрге-байдалының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Улут Хуралдың Хоойлужудулга палатазы 2002 чылдың ноябрь 15-те хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2002 чылдың декабрь 25-те чуулдуг деп көргөн

Тыва Республиканың Чазак Даргазының эрге-байдалының дугайында бо хоойлу Тыва Республиканың Конституциязы-биле дүүштүр Тыва Республиканың Чазак Даргазының ажил-чорудулгазының эрге-байдалын, бүрүн эргелерин, магадылалдарын тодарадып айтып турар.

1 чүүл. Тыва Республиканың Чазак Даргазы – Тыва Республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизи

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Тыва Республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизи болуп турар болгаш Тыва Республиканың Чазак ууртуп-баштап турар.

2 чүүл. Тыва Республиканың Чазак Даргазын сонгууру

Тыва Республиканың Чазак Даргазын Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар болгаш бүгү-ниитиниң дең база дорт сонгулда эргезинге үндезилээш, Россия Федерациязының идепкейлиг сонгулда эргелиг болуп турар хамаатылары чажыт бадылаашкын-биле 5 чыл хуусаада Тыва Республиканың хоойлузу-биле тодарадып айыткан чурум-биле сонгуур.

Тыва Республиканың Чазак Даргазын Россия Федерациязының сонгулда эргелиг 30 хардан анык эвес хамаатызы сонгудуп болур.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы бодунун бүрүн эргелерин дангырак берген үезинден-не күүседип эгелээр болгаш албан-дужаалына оң турган хуусаазы төнери билек, Тыва Республиканың Чазак Даргазын чонгуктан Даргазы дангырак берген үезинден эгелээш бүрүн эргелерин күүседирин соксадыр.

3 чүүл. Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалга кирери

Сонгулдаларның түннелин албан езузу-биле тодарадып үндүргөн хүнүнден бээр 30 хонук дургузунда Тыва Республиканың Чазак Даргазы албан-дужаалына ажилдап эгелээр. Албан-дужаалга оон кирерин (инаугурациязын) Тыва Республиканың Конституция талазы-биле судунуң кежигүннери олуржуп турда, Тыва Республиканың Улут Хуралының палаталарының депутаттарын, Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының база Тыва Республиканың Чазак Даргазын кежигүннерин чалап алгаш, байырлыг езу-биле эрттирер.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы албан-дужаалга саадап кирип тура, дараазында дангыракты бээр:

“Тыва Республиканың хей национал чонунга кижини болгаш хамаатыны хүндүлээрин база эргелерин болгаш хостуг чоруун камгалаарын, Россия Федерациязының Конституциязын база Тыва Республиканың Конституциязын база Федералдыг хоойлуларны болгаш Тыва Республиканың хоойлуларын сагырын, Тыва Республиканың Чазак Даргазының бедик хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүседирин байырлыг езу-биле дангырап-лап тур мен”.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы дангыракты Тыва Республиканың Конституциязының сөзүглелин кырынга бир холун салгаш, Тыва Республиканың күрүне дылдары – орус база тыва дылдарга бээр. Тыва Республиканың албан-дужаалына албан-езузу-биле саадап кирер залыга Россия Федерациязы биле Тыва Республиканың күрүне туктарын азар.

4 чүүл. Тыва Республиканың Чазак Даргазының ажил-чорудулгазының эрге-хоойлу талазы-биле үндезини

Тыва Республиканың Чазак Даргазы

бодунун ажил-чорудулгазын Россия Федерациязының Конституциязын, Конституция талазы-биле федералдыг хоойлуларны, Россия Федерациязының эргелелинде турар база Россия Федерациязы биле субъектилериниң эргелеп-башкараар чүүлдериниң аайы-биле кады Россия Федерациязының бүрүн эргелериниң талазы-биле хүлээп алгылааны Федералдыг хоойлуларны, Россия Федерациязының Президентизиниң чарлыктарын болгаш айтышкыннарын Россия Федерациязының Чазак Даргазы бодунун бүрүн эргелериниң хемчээли-биле хүлээп алган доктаалдарын болгаш айтышкыннарын, Тыва Республиканың Конституциязын, Тыва Республиканың Конституция талазы-биле хоойлуларын, Тыва Республиканың хоойлуларын удуртулга болдуруп.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Тыва Республиканың социал-экономика, хей-ниити-политиктиг хөгжүлдезинче, Тыва Республиканың чонунун эргелерин болгаш эрге-ажыктарын камгалаарынче угланган бодунун ажил-чорудулгазын боттандыраар.

5 чүүл. Тыва Республиканың Чазак Даргазының эрге-байдалы-биле холбашкан кызыгаарлаашкыннар

Тыва Республиканың Чазак Даргазы: педагогика, эртем болгаш өске-даа чогаадыкы ажил-чорудулгадан аңгыда, төлеверлиг өске ажил кылыр;

Тыва Республиканың Улут Хуралының палаталарының, Россия Федерациязының Күрүне Думазының база Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң, тус черниң бот-башкарылга органнының депутады бооп болбас;

боду хуузуна азы бүзүреттирген кижилерин дамчыштыр сайгарлыкчы ажил-чорудулга кылыр;

коммерция организациязының эргелел органының кежигүнү болур;

ажыл-албанынга хамаарышпас сорулгалар-биле материал-техниктиг, саңхөө болгаш информация хандырылгазының чепсек-херекселдерин, күрүнениң өске-даа эт-хөренгизин база албан-ажылдың медээзин ажыглаар;

күрүне органнынга, тус черниң бот-башкарылга органнынга бүзүреттирген кижизи азы үш дугаар улустуң ажил-херектериниң талазы-биле төлээзи болур;

Тыва Республиканың Чазак Даргазы болуп парламентканы материалдары азы чугаалаан чүүлдер дээш гонорар алыр;

Россия Федерациязының делегей керээлери-биле, Тыва Республиканың дугуржулга-чөпшээрелдери-биле дүүштүр азы күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнының, Тыва Республиканың күрүне органнының даштыкы күрүнелерин күрүне органны-биле, делегей болгаш даштыкы органны-биле, делегей болгаш даштыкы организациялары-биле бот-боттарының дугуржулгага үндезилээш боттандырып турар ажил-албанын сургакчылаашкыннарындан аңгыда, хуу кижилерин болгаш юридиктиг эргелиг албан черлериниң күсели-биле ажил-албан аайы-биле даштыкыже сургакчылап чоруур эргези чок.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы коммерция организацияларының эге капиталында оң бодунун өңчүзүндө турар үлүүн (акцияларының бөлүүн) федералдыг хоойлу-биле доктаадып айыткан чурум езуугаар Тыва Республиканың Чазак Даргазының бүрүн эргелерин боттандырып турар үезинде күрүнениң магадылалы кылдыр бүзүредилге эргелелинге дамчыдып бээр хүлээлгелиг.

6 чүүл. Тыва Республиканың Чазак Даргазы – Тыва Республиканың күрүне

эрге-чагыргазының күүсекчи дээди органының удуртукчузу

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органнын дамчыштыр шуут дорт Тыва Республиканың социал-экономика амыдыралының айтырыгларын шийтирлеп, бодунун эргезиниң айтырыгларының талазы-биле күүсекчи-шиитпирлээр хүлээлгезиниң өске-даа айтырыгларын шийтирлеп турар.

Тыва Республиканың Конституциязы-биле дүүштүр Тыва Республиканың Чазак Даргазы:

Тыва Республиканың социал-экономика болгаш культура, хей-ниити-политиктиг хөгжүлдезинче, Тыва Республиканың чонунун эргелерин база хостуг чоруун камгалаарынче угланган бодунун ажил-чорудулгазын боттандырып турар.

Тыва Республиканың Чазак тургузар болгаш оң тургузуун бадылаар;

республикада байдал дугайында Тыва Республиканың Улут Хуралына чылдыңна айыткал кириер;

Тыва Республиканың Конституция талазы-биле хоойлуларынга, Тыва Республиканың хоойлуларынга ат салгаш, доктааткан чурум-биле чонга чарлаар, чок болза ону ойталап кааптар;

күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органны-биле, Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эрге-чагырга органны-биле, тус черниң бот-башкарылга органны-биле хамаарылгаларга Тыва Республиканы төлээлээр, даштыкы экономика харылзааларны боттандырып турда, ынчан чогуур керээлдерге болгаш чөпшээрелдерге-дугуржулгаларга Тыва Республиканың өмүнээзинден ат салыр эргелиг;

чогуур керээлдерге болгаш чөпшээрелдерге Тыва Республиканың өмүнээзинден ат салыр кылдыр күүсекчи эрге-чагырга база (азы) органнын, албан-дужаалдыг кижилерни төлээледир;

Тыва Республиканың референдумун эрттирери-биле чөпшээрелди бээр;

Тыва Республиканың референдумун эрттирери-биле эгелекчи саналын кириер;

Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының кежигүннериниң чартыын томуйлаар;

Тыва Республиканың Конституция талазы-биле судунун шийткешчилериниң база Тыва Республиканың эптештирилге шийткешчилериниң албан-дужаалдарына томуйлаары-биле кандидатураларны Тыва Республиканың Улут Хуралының Төлээлекчилер палатазынга кириер;

хүлээп алыр эрге күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнының эргезинге турар эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг актыларын төлөвилелдерин чугаалажып көөрү-биле Россия Федерациязының Президентизинге база Россия Федерациязының Чазак Даргазына кириер;

федералдыг хоойлу-биле көрдүнгөн чурум езуугаар Тыва Республиканың муниципалитет тургузуунун баштынын албан-дужаалындан халаар саналды Россия Федерациязының Президентизинге кириер;

күштүг бооп турар хоойлужудулга езуугаар Россия Федерациязының күрүне шаңналынга улусту кириер болгаш Тыва Республиканың күрүне шаңналы-биле шаңнаар;

Тыва Республиканы эргелеп-башкараарының схемазын тургузар;

бойдус, %%%%%% база социал байдалдыг онзагай байдалдарның уржуктарын узуткаар талазы-биле хемчеглерни алыр;

Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанынга сүмелекчи болгаш холбаштыраар

органнын тургузар;

Тыва Республиканың Улут Хуралының Хоойлужудулга палатазынга хоойлу-дүрүм саналдап кириер эргелиг;

Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле доктаадып айыткан өске-даа бүрүн эргелерни боттандыраар.

Тыва Республиканың Даргазының бүрүн эргезин Тыва Республиканың күрүне-эрге-хоойлу талазы-биле эрге-байдалын өскерттирге ажыглап болбас.

7 чүүл. Тыва Республиканың Чазак Даргазының эрге-хоойлу талазы-биле актылары

Тыва Республиканың Чазак Даргазы бодунун эргезиниң айтырыгларының талазы-биле Тыва Республиканың бүгү девискээринге ыяап-ла албан болур күштүг чарлыктарны база айтышкыннарын үндүрер.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының дүрүм езуугаар нормативтиг шинчилиг болуп турар чарлыктарын, а ол ышкаш Тыва Республиканың Чазак Даргазының айтышкыннарын Тыва Республиканың Чазак Даргазының айтып доктааткан чурум езуугаар бүрүткөп даңзылаар болгаш шыгжаар апаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг байдалдыг, оң иштинде кижиниң болгаш хамаатының эргелеринге база хостуг болур чоруунга хамааржып турар актылары оларны албан езуугаар парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы мурнунда үндүргүлээни чарлыктарынга база айтышкыннарынга өскерилгелерни болгаш немелделерни кириер, солуп кааптар, оларны күш чок апарган деп санаар азы оларның күжүн ара соксадып кааптар эргелиг.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы тускай үндүрүлгени Тыва Республиканың Чазак Даргазының эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг актыларының медээ номун парлап үндүрер дугайында шийтирери хүлээп алыр эргелиг. Тыва Республиканың Чазак Даргазының эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг актыларының медээ номун парлап үндүрериниң чурумун Тыва Республиканың Чазак Даргазы доктаадыр.

8 чүүл. Тыва Республиканың Чазак тургузарының чуруму

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Тыва Республиканың Чазак тургузар, бо сорулга-биле ол:

Тыва Республиканың хоойлузу-биле дүүштүр Тыва Республиканың Чазак тургузуун база Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнын бадылаар;

“Тыва Республиканың Чазак Даргазы дугайында” Тыва Республиканың Конституция талазы-биле хоойлузу доктаадып айыткан чурум езуугаар Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчыларын база Тыва Республиканың сайыттарын томуйлаар;

күрүне комитеттериниң департаментилериниң албан-ажылдарының база Тыва Республиканың эрге-чагыргазының өске-даа органнының удуртукчуларын, а ол ышкаш Тыва Республиканың Чазак Даргазының Аппарадының удуртукчусун томуйлаар болгаш албан-дужаалындан хостаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызын, сайытты, күрүне комитетиниң даргазын, Тыва Республиканың Чазак Даргазының Аппарадының удуртукчусун, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының өске-даа органнының удуртукчуларын албан-дужаалынга

(Уланчызы 4-кү арында).

(Тончүзү. Эгези 3-кү арында).

томуйлаарда, күштүг бооп турар хоойлужудулга-биле дүүштүр күш-ажылдың кыска хуусаалыг база хуусаа чок-даа, ынчалза-даа Тыва Республиканың Чазак Даргазының хуусаазындан үр эвесте керээзин (дугуржулгазын) чарарын чөпшээрер болуп эргелиг.

9 чүүл. Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязы

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязы Тыва Республиканың Чазак Даргазының Федералдыг хоойлулар-биле, Тыва Республиканың Конституция талазы-биле конститусчу бо Хоойлу-биле, Тыва Республиканың өске-даа хоойлулары-биле көрдүнгөн оң бүрүн эргелерин боттандырып хандырып турар күрүнениң доктаамал ажылдап турар органы болур.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязы юридиктиг албан чери эргелиг, санажыр болгаш өске-даа саннарлыг, боттары аттыг майык саазыннарлыг, танмалыг болгаш штампалыг болур.

Тыва Республиканың Даргазының Канцеляриязы Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалга томуйлаары база хостаары, удуртукчу удуртуп-баштап турар, Тыва Республиканың Чазак Даргазының оң Канцеляриязының дугайында Дүрүмү база оң тургузуун бадылаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязы Тыва Республиканың республика бюджетиниң акша-хөреңгилериниң күсели-биле акшаландырат.

10 чүүл. Тыва Республиканың Улуг Хуралы-биле база оң палаталары-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазының демниг ажылдаары

Тыва Республиканың Чазак Даргазы: Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарына бодунуң төлээлекчилерин томуйлаар эргелиг;

республикада байдал дугайында Тыва Республиканың Улуг Хуралына чылдыңна айыткалды кириер;

федералдыг хоойлу-биле дүүштүр Тыва Республиканың Улуг Хуралының азы оң палаталарының кайы-бирээзиниң бүрүн эргелерин хуусаа бетинде дүжүрер дугайында шийтпирни хүлээп алып болгаш оларның соңгулдаларын эрттирерин эргелеп саналдаар;

Тыва Республиканың Улуг Хуралының база оң палаталарының ээлчег чок хуралын чыылдырарын негээр, а ол ышкаш Тыва Республиканың чаа соңгуткан палатазын Тыва Республиканың Конституциязының айтып доктаатканы хуусаазындан эрте оң бирги хуралын чыылдырар эргелиг;

Тыва Республиканың Улуг Хуралының база оң палаталарының ажылынга чөвүлээр эргелиг киржир эргелиг;

Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының хүн айтырыгына айтырыглары саналдаар эргелиг;

федералдыг хоойлулар-биле болгаш Тыва Республиканың хоойлулары-биле көрдүнгөн өске-даа бүрүн эргелерни боттандырат.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының палатазының ээлчеглиг сессиязының хүн айтырыгын, аңаа чугаалажып көөр уjurлуг документилерниң төлевилелдерин кошкаш, ол палатаның удуртукчузу Тыва Республиканың Чазак Даргазынга, чок болза Тыва Республиканың Улуг Хуралының палатазында Тыва Республиканың Чазак Даргазының хамаарышкан төлээзинге сессия болуп эгелээринге чедир үш хонуктан орайтаптайн, чорудуп бээр.

Тыва Республиканың Чазаның база Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталар даргалары хоойлу чогаадыр болгаш өске-даа ажыл-чорудулганың кады планнарын хүлээп алып эргелиг.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынга киригени хоойлу төлевилелдерин оң дилээни-биле бирги ээлчегде чугаалажыр.

11 чүүл. Тыва Республиканың Чазак Даргазының ажыл-чорудулгазының магадлалдары

Күрүне база Тыва Республиканың Чазак Даргазының ажыл-чорудулгазының

магадлалдарын хандырат талазы-биле эргежок чугула хемчеглерин алып.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының ажыл-чорудулгазының үезинде федералдыг хоойлулар-биле, Конституция талазы-биле бо Хоойлу-биле, Тыва Республиканың өске-даа хоойлулары-биле көрдүнгөн магадлалдарны ажылдаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы: дыштанып баар черинге чедерин база оң дедир кээрин барымдалавайын, чыл санында-ла 50 календарь хонук дургузунда төлевирлиг шөлээни алып;

күрүнениң социал камгаладылгазын алып;

чуртталгазын болгаш кадыкшылын, бодунуң өңчү-хөреңгизин күрүнеден ыяап-ла камгаладыр;

ону болгаш оң өг-бүлезиниң кежигүннерин, оң иштинде ол пенсияже үнгениниң соонда-даа, Тыва Республиканың кадык камгалал черлеринге халас эмнедир;

Тыва Республиканың санатор-курорт организацияларына чылдыңна халас эмнедир;

аңаа онааган бүрүн эргелерни боттандырып эргежок чугула оргтехниканың, харылзааның чөпсөк-хөреңгелин болгаш күрүнениң өске-даа өңчү-хөреңгелдерин халас ажылдаар;

ону болгаш оң өг-бүлезиниң кежигүннери олар албан-дужаал талазы-биле хүлээлгелерин күседири-биле холбаштыр албадал-күчүлелден, кыжаныгдан болгаш дүрүм чок өске-даа аажылаашкыннардан федералдыг хоойлу-биле көрдүнгөн чурум езугаар камгаладыр эргелиг.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының ат-алдарын болгаш төлөптиг чоруун хоойлу-биле камгалап турар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Россия Федерациязының Конституциязы-биле дүүштүр оң бүрүн эргелериниң бүгү хуусаазының дургузунда хол дээп болбас эргелиг.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының база оң өг-бүлезиниң айыыл чок чоруун Тыва Республиканың Чазак Даргазының камгалал-кадагалалының тускай албан чери хандырат.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы албан-хүлээлгезин боттандырып-биле холбаштыр кадык баксырап, күш-ажыл кылыр арга-шинээ харыксырай берген таварылгада, Тыва Республиканың Чазак Даргазының ай санында акша-шалыңының 50 хемчээли түнүг чангыс удаа пособиезин Тыва Республиканың бюджетиниң күсели-биле төлөп бээр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы айыылдан чок апарган (өлген) таварылгада, Тыва Республиканың Чазак Даргазының өг-бүлезиниң кежигүннеринге чангыс удаа пособиени Тыва Республиканың Чазак Даргазының ай санында алып акша-шалыңының 100 хемчээлдиг түнү-биле төлөп бээр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазына онааган хүлээлгелерни күседири-биле база оң бүрүн эргелерин күседири хандырып-биле холбашкан бүгү-ле чарыгдалдарны, оң иштинде акша шанналга, социал магадлалдарга, пенсия хандырылгасынга, медицина хандырылгасынга, эмнениринге, Тыва Республиканың Чазак Даргазын чурттаар бажың-балгат-биле хандырып чарыгдалдарны база албан-езузу-биле аян-чоруктарның, хүлээп алышкыннарның, ужуражылгаларның болгаш албан-езунун протоколдарының практикасында хүлээп алдынган өске-даа тускай протокол болгаш езулал хемчеглериниң үезинде оң бодун (кадайын) ыяап-ла олуржурун, киржирин негээр апаар үезинде, Тыва Республиканың Чазак Даргазын үдеп чоруур талазы-биле оң кадайының (ашааның) хүлээлгелерин күседири-биле холбашкан чарыгдалдарны Тыва Республиканың бюджетинден үндүрер.

12 чүүл. Тыва Республиканың Чазак Даргазына хамааржыр орулгаларның база өңчү-хөреңгиниң дугайында медээлер

Тыва Республиканың Чазак Даргазы

бодунуң алганы орулгаларының база үндүрүт онаарының объектилери болуп турар оң өңчү эргезинге хамааржыр өңчү-хөреңгизиниң дугайында сан-медээлерни күрүнениң үндүрүт ажыл-албанының органнына кириер хүлээлгелиг. Күрүнениң үндүрүт албанына кирер бо чүүлде көрдүнгөн сан-медээлер албан-ажылдың чажыды болур.

13 чүүл. Тыва Республиканың Чазак Даргазының ажылдап турар чери

Тыва Республиканың Чазак Даргазының ажылдап турар чери Кызыл хоорайда – Тыва Республиканың найысылалында турар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының ажылдап турар чериниң бажың-балгады Тыва Республиканың өңчүзү болуп турар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының ажылдап турар бажыңының кырынга Россия Федерациязы биле Тыва Республиканың күрүне туктарын азар, бажыңның мурнуу талазының кырынга Тыва Республиканың Күрүне сүлдези турар.

Россия Федерациязының база Тыва Республиканың күрүне туктарын азар чурумун Конституция талазы-биле федералдыг хоойлу-биле, Тыва Республиканың Конституция талазы-биле хоойлу тодарайдыр.

14 чүүл. Тыва Республиканың Чазак Даргазының эрге-чагыргазының символ демдээ

Тыва Республиканың Чазак Даргазы бодунуң эрге-чагыргазының символ демдектиг болуп эргелиг.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының эрге-чагыргазының символ демдектериниң бижилгезин Тыва Республиканың нормативтиг эрге-хоойлу актылары-биле доктаадыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының эрге-чагыргазының символ демдектери Россия Федерациязының Күрүне тугу-биле Күрүне сүлдези дег, Тыва Республиканың Чазак Даргазының кабинетинге турар.

15 чүүл. Акша-шалыңы болгаш пенсия хандырылгасы

Тыва Республиканың Чазак Даргазына акша-шалыңы федералдыг хоойлулар-биле болгаш Тыва Республиканың хоойлулары-биле айтып доктааткан түнү-биле база чурум-биле Тыва Республиканың бюджетиниң акша-хөреңгилеринден төлөп бээр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы күрүне пенсиязын база күрүне пенсиязынга ай санында немелде төлевир алып эргелиг. Күрүне пенсиязының база аңаа немелдениң түнү Тыва Республиканың Чазаның ажылдап турар Даргазының ай санында акша шалыңының 80 хуузу болуп уjurлуг.

16 чүүл. Тыва Республиканың Чазак Даргазының база оң Аппарадының ажыл-чорудулгазын акшаландыраты

Тыва Республиканың Чазак Даргазының база оң Аппарадының ажыл-чорудулгазын Тыва Республиканың бюджетиниң акша-хөреңгилериниң күсели-биле акшаландырат.

17 чүүл. Тыва Республиканың Чазак Даргазының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыр

Тыва Республиканың Чазак Даргазы: а) федералдыг хоойлу-биле көрдүнгөн Тыва Республиканың Улуг Хуралы аңаа бүзүрел чогуң илереткени-биле холбаштыр ол халашкан;

б) Тыва Республиканың Чазак Даргазының бодунуң хууда халашканын Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының доктаалы-биле оң бижимел билдиришикинге үндезилээш, хүлээп алып. Тыва Республиканың Чазак Даргазының халажырын хүлээп албаанда, бодунуң хүлээлгезин билдиришикин берген хүнүнден бээр ийи ай дургузунда күседири, оң соонда ол бүрүн эргелерин бодундан дүжүрүп кааптар эргелиг;

в) Россия Федерациязының Президен-

тизи ону албан-дужаалындан халап каапкан;

г) суд ону боду башкарып шыдавас азы хирелиг башкарып билер деп санаан;

д) суд ону ис чок сураг барган азы өлген деп чарлаан;

е) аңаа хамаарыштыр судтуң буруудаткан шийткели күштүг болуп эгелээш;

ж) ол Россия Федерациязындан дашкаар доктаамал чурттаары-биле үнүп чорупкан;

з) Россия Федерациязының хамаатызы болурун ол чидирипкен;

и) ол өлген таварылгада бүрүн эргелерин күседири хуусаа бетинде соксадыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксатканда, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы ол бүрүн эргелерни соксатканы хүнден бээр 14 хонуктуң дургузунда оң соңгулдаларының болурун чарлаар.

18 чүүл. Тыва Республиканың Чазак Даргазының хүлээлгелерин түр күседири

Кажан Тыва Республиканың Чазак Даргазы бодунуң хүлээлгелерин күседири шыдавас апарган, а ол ышкаш оң бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксаткан таварылгаларда, оларны Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы түр күседири (бир эвес ыңдыг албан-дужаал көрдүмзүн азы Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызының албан-дужаалы болуп таварылгада – Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы күседири).

Тыва Республиканың Чазак Даргазы бодунуң хууда күзели-биле халашкан таварылгада, Тыва Республиканың Чазак Даргазының хүлээлгелерин түр күседири бодунуң бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксаткан, Тыва Республиканың Чазак Даргазының чарлыгы-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызынга (бирги оралакчызынга) дагзыр. Конституция талазы-биле бо Хоойлунуң 17-ги чүүлүнүң “а”, “г” - “и” пунктулары-биле көрдүнгөн таварылгада, Тыва Республиканың Чазак Даргазының хүлээлгезин түр күседири хүлээлгелерни Конституция талазы-биле бо Хоойлунуң дорт дээжиниң күжү-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаалы-биле, Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызынга (бирги оралакчызынга) дагзыр.

Конституция талазы-биле бо Хоойлунуң 17-ги чүүлүнүң “а”, “г” - “и” пунктуларында айтыпкан байдалдар тургустунуп келгенде, Тыва Республиканың Чазак Даргазының хүлээлгелерин түр күседири хүлээлгелерни дагзыр дугайында шийтпирни Тыва Республиканың Чазаны айтыпкан байдалдарның тургустунуп келген хүнүнден бээр 5 хонуктуң дургузунда Тыва Республиканың Чазаны хүлээп алып. Ындыг шийтпирни массалыг информация чөпсөктеринге албан езузу-биле парлаар.

19 чүүл. Тыва Республиканың Чазак Даргазының харысалгазы

Тыва Республиканың Чазак Даргазы аңаа дааскан хүлээлгелерни болуп-чогууру-биле күсөтпээни дээш, федералдыг хоойлулар-биле көрдүнгөн чурум-биле харысалгага онаажыр.

20 чүүл. Түндүк чүүл

Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Тыва Республиканың Чазаның эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг актыларын Конституция талазы-биле бо Хоойлу-биле дүүштүр эде кылырын Тыва Республиканың Чазак Даргазынга база Тыва Республиканың Чазаны дагзыр.

21 чүүл. Конститусчу бо Хоойлунуң күштүг болуп эгелээриниң чурumu

Конституция талазы-биле бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК

Кызыл хоорай
№97 – УХ-1
2003 чылдың январь 4.

БЫЖЫГ ТУРА-СОРУКТУГ

Тывага парлалганы хөгжүдеринге бүгү ажил-чорудулгазын тураскааткан кижилерин бирээзинге Валерий Севильбаевич Шаравини хамааржыр. Корректордан күш-ажылчы намдарын эгелеп алгаш, бо берге, харысалгалыг болгаш хүндүлүг херекке бүгү назынында бараан болуп, ханы билин, байлак дуржулгазын, эгээртинмес күжүн үндүрүп, шудургу ажилдап келген. Эрткен чүс чылдың бежен-алдан чылдарында Валерий Севильбаевичини чүгле таныыр боордан башка, ооң ажил-чорудулгазынын дугайында билбес чораан мен.

В.С. Шаравини 1971 чылда «Шын» солунун редакторунга томуйлаан. Ынчан солунга чаала ийи дугаар чыл ажилдап турганым ол чүве. Ажылынга бердингенин, кызымаан, чогаадыкчы бодалдарлыын, ажилдакчылар-биле эптиг-ээлдек чугаалажып билирин, негелделин чаа удуртукчу дораан-на көргүскен. Редакциянын ажилдакчыларынын билин, мергежилин, ээ-харысалгалын беддеринче, чогаадыкчы, тывынгыр ажил-чорудулгазын экижидеринче доктаамал сагыш салып келген. Чүге дээрге солунга үнер материалдарнын утка-шынары, дээшти олардан хамааржыр болгай. Ыңай-бээр сургакчылап чоруур дээн корреспондентилерге даалгаларны берип тургаш, кандыг айтырылгарже кичээнге салырын, канчаар бижирин сүмөлээр чораан. Чамдык кижилер мону номчааш, редактор журналистернин чогаадыкчы езу-биле ажилдаарына шаптыктап турган-дыр деп бодаар чадавас. Ол ындыг эвес. Солунга ажилдаа-ла үр болбаан, арга-дуржулгазын эвээш кижилерге ол кончуг ажыктыг турган.

Валерий Севильбаевич кадрларны өөредиринче, кижизидеринче, кадын быжыглаарынче, хөй-ниити ажилдарына идепкейлиг киржилгезинче кичээнгеи салып турган. Ооң ачызында Даңгыт Чыдым, Владимир Чадамба, Хенче-Кара Монгуш, Суван Шаңгыр-оол, Маадыр-оол Калчан, Артык Ховалыг, Александр Дембирель, Күстүгүр Сат, Вера Куулар, Кара-Күске Чоодо, Мижит-оол Саая болгаш өскелер-даа журналистиң мергежилин чедип алган, олар ам-даа ынак херээн чедишкенин уламчылавышаан.

«Шынның» коллективи хорайга организациялар аразынга эртер уран чүүл көрүлддеринге, спортчу маргылдааларга доктаамал киржиш, чаңгыс эвес удаа шанналдыг черлерни ээлеп келген. Хүнүн-не он бир шакта шынчыларны чыскаап алгаш, сула шимчээшкенин редактор боду кылдыртып турду, угаан-биле ажилдаар улуска ол кончуг ажыктыг. Журналистерин дыштанылга кезжээлерин, хоорай кыдыынче үнүп агаарлаарын, хаактаарын организаптап турган.

Редактор Валерий Севильбаевичини он сес чылдың дургу-

чораан-даа болза, Валерий Севильбаевич бодунуң чогаадыкчы ажылын биче-даа суларатпаан, харын-даа эде тургустунушкунун, демократиянын, ажык-чарлыг чоруктуң деви-биле чогаадыкчы бодалдары делгемчээн, ханылаан. «Кино-Сенди», «Чазыг», «Мөңгүн дошка», «Чүрээң берем» болгаш өске-даа чечен чугааларны, шоодугларны, хөй санныг чүүлдерни, очерктерни, чурумалдарны бижээн. Ол ышкаш шүлүк бижиринге мергежилдиг, шүлүктеринин чыындызын үндүрген.

«Шын» солунга он сес чыл редакторлап ажилдааш, хүндүлүг

очеркти бижээн, бо ажилдар шуптузу «Шын» солунга парлатынган. Тываның чогаалчылары Степан Сарыг-оолдун, Сергей Пюрбюнун, Салчак Токанын, Бай-Кара Хевеңмейниң, Виктор Көк-оолдун, Салим Сюрюн-оолдун, Кара-кыс Мунзуктун, Монгуш Кенин-Лопсаңнын, Кызыл-Эник Кудажының чогаадыкчы ажил-чорудулгазынга хамаарышкан үнелээшкенин бижээн. Бо чогаалдарнын чыындызын тускай ном кылдыр үндүреринге белеткеп турар.

Чогаадыкчы ханы бодалдарлыг, могаг чок, ажил-ишти, кандыг-даа бергелерге торулбас,

зунда даандырган херекти ак сеткилдиг күөседип келгенин «Шын» солунуң номчукчуларынын саны көвүдээн, материалдарнын, каасталгазынын шынары экижээн. Солуннарның, журналистернин аразынга болуп турган конкурстарга «Шын» солун, ооң журналистери хөй удаа тиилеп үнгөш шаңнатканы — орта бадыткалдыр.

«Шынның» редакторунуң ажылы ол үеде кончуг берге турган. Солун неделяда алды катап үнер, аңаа хөй материалдар херек. Партия болгаш Чазактың даргаларынын илеткелдери, улуг хемчээлдиг чугаалары хүнүн чыгыы келир. Оларны ыяала тыва дылга парлаар. Моон журундан чаңгыс удаа эвес хондур-дүндүр, хүнү бадыр карак шимбейн ажилдаар турган чүве. Шак мындыг кыйыг-чапсар чок

дыштанылгаже ол үнген, бүгү ажил-чорудулгазын чогаал ажылынче угландырган. Аарыгаржык ооң тура-соруун сып шыдаваан. «Салым-чолдун шорааннары» деп роман-эссени бижип дооскан, ооң бирги ному үнген, ооң-биле номчукчулар таныш. Романда тыва улустуң чаагай чаңылдарынын, езулалдарынын дугайында тоожуп турар. Валерий Севильбаевич ажилдап келген чылдарынын дургузунда тыва чаңылдарны сагырынче улуг кичээнгеи салып келген, ам-даа ону суртаалдап, ылаңгы арагалаашкынга удур демиселди бүгү талазы-биле күштелдиреринче хөй-ниитиниң кичээнгеи угландырып турар. Журналист-чогаалчы оон ыңай «Тайзы басса...» деп тоожуну, «Чамзы камбы» деп рассказ-эссени, «Улуг-Бызаң» деп

быжыг тура-сорукут журналист-чогаалчынын ажил-чорудулгазын допчузубиле көргүзөргө мындыг-дыр. Валерий Севильбаевич Шаравиниң үре-түнелдиг ажылын бедди-биле үнелеп көргөш, «Хүндүлелдиң Демдээ» орден-биле шаңнаан, «Тыва АССР-ниң культуразынын алдарлыг ажилдакчызы» деп хүндүлүг атты тывыскаан. Россиянын журналистериниң байырлалынын бүдүүзүндө хоочун журналист-чогаалчыга быжыг кадыкшылды, чогаадыкчы чедишкенин күзээлинер.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: редакцияга эртеденнер келгеш, «Шын» солунуң материалдарынын сайгарылгазын кылып турары (1984 чыл).

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

ХЫЛЫШ БОЛГАШ ЧҮГ

Кадыны Екатерина Алексеевнага Петр хаанның 1712 чылдың август 2-де чоруткан чагаазында мындыг одуруглар бар: «Бурган авыралында мүн тын менди бис. Өске черге чурттаары хөлчок берге-дир. Чүндү-даа кылырынга солагай холум чаңчыкпааны муңгаранчыг. Хылыш болгаш чүг-үжүктү оң холум-биле тудуп чор мен. Чаңгыс кижиге ол ийи чүүлдү тудары аар-дыр. Меңээ дуза каткан болуп, кады чоруур барасканнармынның кандызын бодуң билер болгай сен».

Хаан, шынап-ла, хылыш болгаш чүг-үжүктү оң холунга тудуп келген. «Хылыш» — хаанның аг шерии. Чадаг, аятыг болгаш далай флорунун аг шерии орус хааннарнын күрүнезинге чепсектиг езулуг күш кылдыр ынчан чаа хевирлетинип орган. «Чүг-үжүк» — парлалга, үжүглел-бижимел дамчыштыр эрге-хоойлу бааза-

зы, хамааты херектер эмгелелсаңын тургузары аг-шериг белеткелден кайын чыдып калыр ийик. Ол ийи улуг херектерниң кайызынга-даа орус хааннарның эң тергиини Петр I-ге барык күш четтинмейн барган.

Чаа-чалбак оожургалдыг айларда Петр хаанның хылыжы чанынга кезээде белен чыткан. Чүг-үжүк база.

Петр I чүг-үжүүн холдан салбайн чораан. Бо талазы-биле бадыткалдар болза хөй санныг чагаалар, реляциялар, чарлыктар, инструкциялар (арга-сумелерлиг тайылбырлар), дипломаттыг бижимелдериниң эде редакторлаашкыны. Ажил-агы, культура болгаш административтиг эде тургустунушкуннар-биле холбашкан одуруглар Екатерина агайынче бижээн чагааларында эвээш эвес.

Англи элчин Витворт Берлинге тургаш, 1712 чылдың

ноябрь 18-те Петр хаан дугайында мындыг хол үжүүн арттырган: «Кежээки шайлалгаже тус черниң ызыгууртан дээди кадынын чалалгазын Петр хаан холга алган. Онзагай кежээ-балга баш удур кончуг эки белеткелди чалап турар тала чоруткан. Кежээкиниң 6 шак үезинде Петр ук байырлал-ужуражышкынарга киржиш шыдавазынын дугайында медээ-чарын сөс чедирикчизинден саададыр дамчыткан».

Чалалга кылган ызыгууртан ордунан ырак эвеске, бичежек бажыны улуг сад-биле шыптыган, хат күжү-биле ажилдаар дээрбе ээзи голланд бөдүүн ишчиниң аал-оранынга Петр хаан барып ушкүжеге тургузур, ажилчын аякылаштыр ажилдаан».

Хаанның ынчангы хедер, дедири тайылбырлаттыгыр. Ол, бирээде, ызыгууртан езу-чурумга мээ-медерелинге чедир белет-

келди эртпээн. Петру хаан эргебайдалга эге чаш чылдарында белеткеп турбаан. Ол акыларлыг. Оларны шак ындыг езуга өөредип келген. Ынчангаш чалаан таланы хөлчок эпчок байдалга чедирген. Хөглээшкени үезинде хөлүн эрттир ижер хааннарның бирээзи деп ол төөгүде арткан-даа болза, чамдыкта дойлаашкынарны тоомчага албайн баар турган. Ийиде, чаа чүүлдер, экономиктиг чаартылгаларга хаанның хандылыг сундулуун ук барымдаа катап-катап көргүскен.

Дээрги кадынынче чагаалар, төөгү барымдааларда кирген болушкуннар Петр I хаанның чаартыкчы генийин херечилеп турар. Ылаңгыя россия парлалганың хылыштан чыдып калбас ужур-дузалыын аякыдыг чогааткан ызыгууртан хааннарның бирээзи Улуг Петр хаан.

Н.И. Павленконун «Петр Великий» деп номундан очулдурган.

Коллегавыска байыр чедирээл!

Россиянын регионнарда солуннарнын Кол редакторларынын клубунуң чөвүлелиниң шийтпирин езугаар база шаңналдар тыпсыр комиссиянын үндүргөн түңнелинге дүүштүр «Тувинская правда» солунуң кол редактору Олег Гаврилов «Дөрткү эрге-чагырга. Парлалга мурнунга ачы-хавыязы дээш» деп хүндүткелдиң хөрек демдээ-биле шаңнаткан. Мындыг медээни «Дөрткү эрге-чагырга» деп сеткүүлдүң ээлчеглиг үндүрүлгезинде парлаан.

Ук хөрек демдээ клубтуң болгаш Россия Федерациязынын массалыг информация чепсектеринин мурнунга Россиянын база даштыкы чурттарның хамаатыларынын, организацияларынын ачы-хавыязынын үнелээшкени болур. Моон мурнунда чылдарда Россиянын регионнарда солуннарнын Кол редакторларынын клубунуң бо хүндүлүг шаңналын РФ-тиң баштайгы Президентизи Борис Ельцинге, Москваның болгаш Бүгү Русьтуң Патриарыгы Алексей II-ге болгаш өске-даа билдингир политиктиг ажилдакчыларга тывыскаан турган.

Тываның хоочун журналистеринин бирээзи, парлалга шугумунда 40 ажыг чылдарның дургузунда ажилдап чоруур Олег Иванович Гавриловту ук шаңналга кириринге россияниң парлалганын 300 чылдаанынын бүдүүзүндө ооң үстүндө ады кирген клубтуң ажил-чорудулгазынга болгаш Россиянын массалыг информация чепсектеринге идепкейлиг ажылы барымдаа болган. Бо дээрге «Тувинская правда» солунуң кол редакторунуң сөөлү ийи чылдың дургузунда россияниң деңгелге алганы дөрткү шаңналы болур: моон мурнунда ол Бүгү-россия конкурзузунуң «Журналистер коррупцияга удур» деп адырынга тиилекчи болуп, Соростун шаңналын алган, оон аңгыда ол журналистерниң «Алдын гонг – 2001» болгаш «Россиянын экологиязы-2001» деп Бүгү-россия конкурстарынын лауреады болган.

Бистиң корр.

ХАРЫЛЗАА — ЧААРТЫЛГАНЫҢ ОРУУНДА

Харылзаа — күрүне тургузуунун адырында эң кол черин алып турар буюмдардын бири. Ол чурттуң национал анык чок чорунун, эрге-чагырганың, улус ажыл-агыйының, билистин чоңуң соңуургалының айтырыгына хамаарыш турар. Делегейиниң медээлер делгеминге харылзааның сайзыралы чокка Россияның интеграциясы болдунмас. Соолгу беш чылда Россия Федерациязының телекоммуникация технологиязының сайзырааны-биле харылзаа ачы-дуза чедирилгезиниң хемчээли дыка өскөн.

Россияның харылзаачыларының амыдыралында эң кол бодуушкунарының бириээни РФ-тин Чыдаа 2010 чылда чедир телекоммуникация рыногунда харылзаа ачы-дузаны сайзырадыр талазы-биле концессияны хүлээп алганы болур. Ол, шынаа, кол документ, чүге дээрге чокку 10 чылда кылдыр ажылдары баш бурунгаар тодараткан. Программаны амыдырал кырынга боттандырырга 33 млрд. долларны үндүрери кордунуң турар. Программаның акшалаңдырышкынынга даштыкы болгаш Россияның инвесторлары, банкыларың чөлүгүн, харылзааның бодуңуң хөреңгизин кириштирерин корун турар.

Помучуку билш алыры-биле соолгу чылдарда харылзаа кайчаар сайзыран турарының дугайында борта каш саны адап корейин. Чылдың-на харылзааның чедирин турар ачы-дузаны 35-40 хуу овуң турар. 2002 чылдың эгезинге чедир 6 млрд. долларны ачы-дузаны чедирген. Ажылдалга кирип турар кол күчүлөр 43 хууга өскөн. 2001 чылдың эгезинде мобил телефоннарның саны 3-4 млн. турган болза, амгы үеде 15-17 млн. четкен. Апаа телефоннарның саны 1,5 миллионга чедир өскөн.

2002 чылдың эгезинде “Электроннуң Россия” деп тускай улаанышкының федералдыг программаны бадылаан. Оң кол сорулгазы — демократияны сайзырадырынга таарымчалыг байдалды тургузары болгаш массалыг медээлерин калбартып база коммуникация технологиязын ажылдап тургаш, күрүне удуртулгазының ажыктыын бедирең болур. Ол программаны боттандырырга 8 чыл иштинде 77 млрд. рубльди үндүрери кордунуң турар.

Бо федералдыг программаны амыдыралга боттандырырга, девискээрлерге база-ла шак ыңдыг программаны хүлээп алыры кордунген. “Электроннуң Тыва” деп программаны ТР-ниң Чыдаа хүлээп алыр ужурулуг, а бо хүнде ол программаны ажылдап кылырыңче беш кирбэди бис. Программа колдуунда үш чададан тургустунар. Оң бирин чадазын буурадып алдывас. Оң түшкүндө федералдыг тускай улаанышкының программаны амыдыралга боттандырышың талазы-биле өске девискээрлерден бир чыл чыдып калганывас ол-дур.

“Тывахарылзааинформ” күрүнеңиң федералдыг катгышкан буюмдары бодуңуң ажылының түшкүндө үндүрүп тургаш, ону

Россияның телекоммуникация сайзыралының деңгеминге дүштүр коор ужурулуг, чүге дээрге харылзаа адыры республиканың экономиктиң сайзыралының, хой-шынты болгаш политиктиң амыдыралдың дөзү болур. “Тывахарылзааинформ” КФКБ-ни бодуңуң түр болгаш бурунгаар улаанышкының айтырыгыларын шынтырларда, чаңылчаан болгаш чаңылтываан харылзааның ачы-дуза чедирилгезин калбартыр талазы-биле үш кол документини үндүзүн болдуруп турар.

Бир дугаарында, республикага электрлиг харылзааның турум ажылдарын хандыдар сорулга-биле

“2001-2006 чылдарда Тыва Республикага электрлиг харылзааны сайзырадыр” деп программаны ажылдап кылгаш, амыдырал кырында боттандырып турар. Ийн дугаарында, РФ-тин Чыдааның 1999 чылда “Тыва Республиканың социал-экономиктиң байдалын турумчудары болгаш республика бюджетиниң орулгалыг кезеңи быжыглап остүреринге таарымчалыг байдалды тургузарының талазы-биле хемчеглер дугайында” доктаалында харылзааның эң-не кол, республиканың амыдыралыңга ажыктыг объектилерин кирген. Үш дугаарында, РФ-тин Харылзаа болгаш информатика яамызы-биле ТР-ниң Чыдааның 2000 чылда “Тыва Республикага харылзааны сайзырадырының дугайында” катгышкан доктаалы болур.

Үстүнде адааным үш доктаалдар бот-боттарың каттап-даа турар болза, оң акшалаңдырышкының дөзү аңгы-аңгы болуп турар. Ол доктаалдарны амыдырал кырынга боттандырышың механизмининиң пункт аайы-биле ажылдап кылган бис. Доктаалдарны хүлээп алганының соонда, ону күүседириниң талазы-биле чамдык ажылдар кылдырган. Кызыл хоорайда таарыштыр автоматтыг телефон станциязы, герман фирма “Сименс” фирманың 13 муң саныг АТС, хоорайлар аразыңга харылзаажыр 1000 каналдыг АТС ажылдап турар. АМТС АТС-тин ийги комплекзин ажылдалга кирип соонда, хоорайның телефон хемчээли 3034 санга көвүдөн. Республиканың найысылалының хоорайлар аразыңга чугаалажыр телефон станциязын, иштин Россияның харылзаа четкизинге кожар талазы-биле Кызыл — Миңушк аразында радиорелейлиг шугуну кылыр талазы-биле телевиделди ажылдап кылган. Кызыл хоорайда черин “Спутник” таварыштыр харылзаажыр станциязын тудуп кылган. Кожууннар төптөрү суурлар-биле автоматтыг телефон харылзааны тургускан техниктиң чылдагаан-биле Мугур-Аксы, Чаа-Хөл, Хову-Аксы суурларда тургустунмаан.

“Россияның чоңуң телефонун” деп Президент программа-

зын боттандыра сорулга-биле Бай-Хаак, Сарыг-Сеп суурларда 1000 саныг чаа телефон станциязын ажылдалга кирген. Орта федералдыг бюджеттен 8 млн. рубльди үндүрүп берген. Чадаана хоорайның, Кызыл-Мажалык, Хандгайты, Эрзин, Ак-Довурак, Чаа-Хөл, Хову-Аксы суурларының телефон станцияларын содурунун телевиделди ажылдап кылып турар. Чедери берге чурттакчылыг суурлар Мугур-Аксы, Тоора-Хем, Кунгуртуг, Кара-Хөл суурлар-биле “Спутник” таварыштыр харылзаа тудары-биле чер кырының үш станциязын сандып алган. Кызылга топ стан-

цияны сандып алырынга акша-хөреңги тывылбайн турар.

Республикада радио-телефон харылзааны сайзырап турар апарган. “Россияның чоңуң телефонун” Президент программаны боттандыра сорулга-биле 2001 чылда ТР-ниң Чыдаа 1520 муң рубльди тускайлап берген. Ол акша-биле Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл кожууннарның кодээ чурттакчылыг суурларыңга телефон харылзааны тургузары-биле 200 саныг “Алтай-300 М” станцияның дериг-херекселдерин салган. Ол кожууннарның чурттакчылыг суурларыңга ам-даа 10 телефон станциязын немей тургузар арга бар.

Оң-биле чергелештир чамдык кожууннарның албаң черлери “Интернетче” дорт үнер турум телефон харылзааны хандырышың техниктиң айтырыы шынтырлеттинген. Шак ыңдыг 500 саныг комплексти Кызыл хоорайда тудуп турар. “Алтай-300 М” станцияны ажылдалга кирип-биле хоорайның дача участоктары, Спутник суур-биле, Кызыл кожуунуң чамдык чурттакчылыг суурлары-биле демир удазын чок телефон харылзааны тургустунган. Шак-ла ыңдыг дериг-херекселди

Барың-Хемчик, Бай-Тайга кожууннарда, Ак-Довурак хоорайга сандып алган, ону тургузарының талазы-биле ажыл чоруп турар. “Глобалстар” фирманың дериг-херекселдериниң дузаны-биле республиканың эң ырак суурлары Кунгуртуг, Качык, Мугур-Аксы, Кара-Хөл-биле “Спутник” таварыштыр телефон харылзааны организастан. Ол суурларың чурттакчыларың делегей болгаш Россияның телефон четкилеринге дорт үнер арзаны тургустунуп келген.

“Тывахарылзааинформ” КФКБ-ни РФ-тин Харылзаа яамызы-биле кады “Интернет” четкизинче кирериниң хемчеглерин боттандырып турар. Бо

хүшерде “Интернет” четкизинде 780 абонентилер коштунган. “Интернет” четкизиниң ачы-дузаны коллективтиң ажылдары-биле школаларга, ооредилге черлеринге, кожууннар төптөрүнге ооредилге класстарын тургузар. Пейджер харылзааны Кызылда сайзырап эгелээп, амгы үеде оң четкизинде найысылалдың 370 хамаатыларының абонентилери бар. Моон соңгаар видеотелефонун харылзааны сайзырап эгелээр.

Соолгу чылдарда эртем-тех-

никааның эң соолгу модели-биле телефон харылзааның айтырыы чедирилгезин шынтырлеттин турар-даа болза, кодээ суурлар-биле телефон харылзааның айтырыы нарын болуп артынышаан. Россияның деңгеминде алырга, 150 муңгажыг кодээ ажыл-агыйың буюмдары чедир, 40 муң чурттакчылыг суурлар, 200 муң хире ара-тараачын ажыл-агыйлары-биле телефон харылзааны чок. Экономиктиң кризистин халаңгыг чылдарында кодээ суурларга турган телефон станцияларын “шыгжан” каанкан, чүге дээрге оң өрттөн чурттакчылар төлөн шыдавайн барган. Борта мыңдыг чыккети кирип корейин, республиканың 130 чурттакчылыг суурларыңга турган телефон станцияларының бо хүштерде 15-и ажылдап турар.

Бо айтырыгы чедимчелиг шынтырларынниң кол ооргазы кодээ ажыл-агый буюмдарың чедиринге, харылзаачыларга, ТР-ниң Чыдаага оонаажыр анаар. Бо үш күш катгыжып алган, карыгалыг кодээ харылзааның акшалаңдырышкының шынтырлен болур. Борта республика бюджетин, кожуун бюджетин, харылзааның бодуңуң хөреңгизин кириштирерин чугула. Бир эвес бо айтырыгы бир деминг мынчаар шынтырлесе болза, кодээ чурттакчылыг суурларың үшүн негезинде харылзаа айтырыын шынтырлар болдунмас. Ол талазы-биле организастан, экономиктиң хемчеглерин аң турган, кижиле буюмдар бот-хариы-салганын улааттары чугула.

ТР-ниң Чыдааның Даргазыңга соңгукчуларын берген чагыдарын сайгарып коорге, хоорайлар, кожууннар аразында харылзаа айтырыы чедимчелиг шынтырлеттин турар-даа болза, кодээ суурларда ол айтырыг берген турары көстүп келир. Бо хүнде республикада Бин-Хем кожуунуң Билелиг суур-биле телефон харылзааны чок. Артык чурттакчылыг суурлар кожууннар төптөрү-биле дорт телефон харылзааны болуп турар. Ол телефоннарны коллективтиң ажылдар талазы-биле 2003-2004 чылдарда тускай пунктуну ажылдап, дериг-херексел-биле хандырыры кордунуң турар.

Үстүнде чугаалааным чүүлдерге үндүзүлгөн, кодээ чурттакчылыг суурларга телекоммуникация четкизин калбартыр сорулга-биле республиканың тускай улаанышкының программаны хүлээп алыры негеттинин келген.

Дугаржап ЧОКСУМ.
“Тывахарылзааинформ” буюмдарының инженерин.

I.

Мен билип келиримге-ле, бистиң өвүс өглер-биле кады Шивилигниц Белдирге чайлап турар чүве. Шивилигниц Өл-Адыр, Кургаг-Адырның кат-чимис, аң-мени элбек оран болгай. Ак-Бедик дээр бедик даг бажынче үне бергеш, дескиндир көөрге, Чөөн-Хемчик девискээри болгаш Успа-Хөл хостуг көстүр.

Ачам, авамның ажылгыр, кежээзи хөлчөк, хөй эвес өшкү, хойлуг, ийи саар инектиг турган бис. Бир оол, бир кыс дунмаларлыгы мен. Эгерек, Казарак дээр ийи моол уксаалыгы ыттарлыгы бис. Кыжын Улуг-Кара-Сугда кыштаа-выска кыштаар бис, чараш-ла оран.

Мен кыс болуп четчип, бүгү бойдусче болгаш кижилерге сонургалым улгадып, бүгү-ле чүвени ожаап билиптер апарган мен.

Бир-ле чайын авам мени кый деп алгаш, ашкарып-чемгергеш, кончуг таптыг чугаалай-дыр:

— Уруум Сээнек-Кара, сен ам кыс кижиге апарган-дыр сен, кижиге-бүле тудуп, ажы-төлдүг болуп, бот-тускайлаң чурттаар болгай. Хөндергейде бай-шыдалдыг улус огулга сени айтырып, кады чурттазын деп турардыр. Куш огул доругуп алгаш, уязындан ужуп үнер болгай, аңаа чурттазыңа ажырбас боор, уруум. Бис барып харылзажып-ла чораай бис — деп, авам чагып, сургап олур. Чуртталганың хоюлузундан эртер эвес, кезек бодангаш, чөпшээрешкен бооп авамче көргөш, каттырып кагдым. Авамның чугаалаанының соонда, чартык ай хире болганда, айттарлыг улгады берген, дөрт хире таалынарлыгы, эр-херээжен, аштыг-чемниг улус келгеш, авам суг-биле хөөрежип-ле эгеледилер. Дыңнап турарымга:

— Силерниң чараш кызынарны айтырып, дилеп, колданып чор бис — деп аяк-дашка сунуп орлар. Авам-ачам, чөпшээрешкени ол ыйнаан, ажын-чемин чип, найыралдыг езу-биле хөөрештилер. Эртенинде ол аалчыларын хой өлүрүп, ханнаткаш, үдөп чоруттулар. Аалчылар чоруткан соонда, каш хонганда, үш айттарлыгы улус ийи инек, 10 хире өшкү, хой сүрүп эккелдилер.

— Тыва улустун чаңчылы ындыг чоор, уруум — деп, авам чугаалады. Авам, ачам дүк салып, ширтектер сырып, орун-дөжөк херексели белеткеп, дүвүрөп-ле турлар. Мен иштимде ол улустун огулн көрүп көрүмзө деп бодап турган мен, ону кымга чугаалаар боор.

Бичивистен эгелээш, кожа Ховалыглар аалыңга кады ойнап өскөн эжим оол турган, ооң адын Дандар дээр. Ооң-биле бистиң сагыш-сеткиливистин таарышканы кончуг, чайын кожа хой кадарып чайлаар турган бис. Авам иштинде бүдүү билип турза-даа, кымга-даа ыттаваан. Авам бистиң найыралывысты билзе-даа, мээң уруумну огуларга кудалап алынар деп ховалыгларже сөгледир эвес. Мен Хөндергей чурттугларга ынавайн баар чоор беп бодааш, авамның ээрежирин кээргээн-дир мен ийин. Ам канчаар, чугаа чаңгыс деп бодааш, чаңгыс аай бодай берген мен.

Бир-ле хүн таныжым хова-

лыгларның эр кара чаңгыс огулга журашкаш, ол келген улус дугайында бирден-бирээ чокка чугаалаарымга, ындазында мунга-раары кончуг болду.

Ам ойталап каавыт дээр уткалыг чугаалады:

— Ам канчап ойталап дедир-ленир мен, авамга аксы-сөзүм берипкен-не болгай мен — дээш, чаагын суйбап кагдым.

Авам сугнуң кудаларындан элчи келгеш, дыңнадыг кылган. Уругларның шайлалгазын тараа-быдаа ажаап алганының соонда, күскээр эрттирерин айтырткан болган. Ам канчаар, чөпшээрелин бергеш, айткарган. Кайда-даа чон тараа-быдаа, сиген-ширбилин белеткеп алган күстүң хүрү үеде, тос айның төңчүзүндө, куда-дойну эрттирер апарган.

Тыва улустун чаңчылы ындыг, өгленир дээн уруг-дарыгның өңчүзү кылдыр мал-маганны оолдун-даа, уругнуң-даа талазындан үзүп бээр болгаш

III.

Эртенинде авам, ачам, даайларым, мени үдөп келген

улус йөрээл домаан чугаалааш, айттаныптылар. Бодумну кара күш-биле чагырып, ажил-агыйымны кылып алаагар-даа дээримге, ыглаксаам кээр, сеткилимде бир-ле анчыг кагылчак чүве бар. Ол улустун огулн Кодурбанга хөңнүм чогу кончуг, удур арнынче көөр безин хөңнүм чок. Ындазында-ла дүрзү-хевири багай кижини чүге-ле Кодурбан кылдыр багай ат-биле адаан чүве ийик, оода ады чараш турган болза, эки-даа ышкаш сагындым. Ховалыгларның огулнуң чараш, силиг, эреси эзир-ле болгай. Яды-чадамык-даа болза, ону сактып келиримге, карактарым чажы кээр. Байның огулн Кодурбан меңээ көзүлбейн, мал-маган дозуп чоруй баарга, меңээ мүн-

каап чоруп олур мен. Дүне удуваан кижиге чеже шыдажыр, хүн-нээркек черге кезек удудум-даа. Ол чоруп олурумда база-ла орайтаан. Дүн дүшкен. Дыңнаарымга, соомда ыттар-даа ээрген ышкаш болган соонда, айттар даваннары дагжадылар. Бодаарымга, мени сүрүткен ышкаш, дыңнаарымга: "Чадаг кижиге бо хире ыравас-тыр ийин" — даа дижирлер. Караңгыда мурнумда хем дагжады, даг хеми сыык ыйнаан деп бодааш, сүзүп кежиптим, терени хөлчөк, идик-хөп өткен, арай деп кежип алгаш, маңнаптым. Дээр актап көрүп турарымга, мурнумда кадыр хая тур, эртер-дүжер чери-даа билдинмес, дыңнаарымга, соомда улус чоокшулап келген ышкаш боорга, хаядан шурай берген мен, карак-кулаам оду кызаш дээн ышкаш болган соонда, билинмес мен. Миннип кээримге, даң адып келген, бажымдан хан дамдылап турар болду. Доңганымны кымга

удуваанымдан шагзырап туруп-канымдан улуска-даа удурланыр харыым чогуңдан эттээр-соктаарга-даа, эдим-кежим аарырын-даа уткан мен. Мени аътка кезек үңгергеш, оон аът кырынга так кылдыр шарааш, олуртуп алдылар. Аът кырынга эленейндир удуй берип-тир мен.

Бир оймак черге айттардан дүшкөш, дыштаныр бодаан боорлар, мени чешкеш, чудук кырынга олурткаш, айттарның дыннарын сөөрткөш, салыптылар. Элээн болганда, чиигеп алыры-биле айттар ындынче кылаштааш, ажитталып ойттап келген Кодурбанның доруг адын мунупкаш, дедир келген оруу-вусче хаккаш чыдыптым. Кодурбанның кезек алгыржып-кышкыржып соомдан сүрүп эгелээн. Мээң мунган адым байның чарыштырар ады-ла боор, чүгле салгын сыылаар. Адым ушкан чоон чудук арта халып чыда, бир ушту, чаштай бердим, ол аразында сүрүкчүлөр чоокшулап келгенер. Адым катап мунгаш, улаштыр халдыптым. Айттар чарыш айттарыңа дөмей, сидирээр чүве. Адым өске кызга-кадыр одуруглап эггеш чыдыпкан. Соомда сүрүкчүлөр чоокшулап чедип олурлар. Ам оларның холунга кирер болза, эки чүве болбазын бодап чордум. Халдып орташ көөрүмге, Хөндергейниң хеми хорадаанзыг, кадыр хая баарында ээремнели берген чалгып чыдыр, чыда өлүр чылан эвес, канчалза канчалзын, өлзе өлүр ыйнаан кылдыр бодааш, айттан дүже халааш, кадыр хая баарында ээремдиге шурай бердим. Успа-Хөлге эштип өөрөнгөн болгаш, эштирин шору турганындан бодамчалыг шурай бергеш, суг агымы-биле бадыптым, шымны бергеш, бадып чыда, хая кырынче көөрүмге, шупту харап алган:

— Өршээ, хайыракан, өлүг, дириг-даа болза, болганы ол-дур, ак оруун-на оруктазын, ынаар барбанар! — деп, бирээзи алгырып, дужаай аарак чугаалады. Ол баткаш, бир чоога аксынга сыык черлеп үнүп келгеш, өзен иштинче кире берген мен. Кодурбаннар мени сүрер харыы-даа чок, чүге дизе мээң халыг берген хаямны айттыг, чадаг оякыяр арга чок, сүржүр дизе, чүгле мээң соомдан шураар ол-ла. Оларның оруу ооң-биле доозулганын билгеш, кургаттынып, дыштанып алгаш, оруум улай чоруптум. Каш хонуп чорааш, арай боорда, аалымга чедип келдим. Авамның, дунмаларымның өөрүүрү хөлчөктөр, а ачам чүве-даа ыттавайн кайгап тур. Бүгү чүве билдине берген.

— Кезек саттарның эккелген инектер, хой, өшкүлерин дедир эгидип көргөрем — деп авамны көргөш, диледим. Авам чөпшээрешкензиг, бажын согаш кынып кагды.

Каш хонганда, хой кадарган уруглар эдерип, кожавыста ховалыгларның огулн Дандарга журашкаш, бүгү-ле ужура-дарымны тө каап бердим. Дандарның өөрүүрү хөлчөк. Дандар-биле холдарывыс тутчуп алгаш, үнген хүнче, Улуг-Артче, Ак-Бедик даанче көргөш, чалбарып, келир үени алгап куспактаныштывыс. Аас-кежиктиг чуртталга ол-дур.

Мадон МОНГУШ.

Кызыл кожуун.

КЭЭРГЕНЧИГ СЭЭНЕК-КАРА

○ Чечен чугаа ○

чурттаар өгнү оолдун талазындан, өгнүң иштиги херекселин кыстың талазындан четчелээр ужурулуг.

Бир-ле хүн мени тоннадып хөпкөргөш, бажымга чалаа-караны шаа-биле баглааш, Хөндергейниң кезек саттарыңа бээри-биле алгаш чорутканнар. Күзөгде улуг өдек черде аалга аппарат чыдырда, айттарлыгы улус келгеш, аш-чемин, арага-дарызын сөңнеп уткуп алдылар. Оон ол улуг аалдың коданынга чедире бердилер. Кижиге дээрке кизирт, айттар дээрке баглааш долу. Бир өгге киригеш, аш-чем куткаш, өглээр дээн огулн дүвү-далаш-биле меңээ көргүстүлөр.

II.

Куда эгелээн. Мээң чанымга ол улус огулн эккел олуртуп кагдылар. Көрүп ораарымга, идик-хеви эки-даа болза, ооң дүрзү-хеви-риниң багайын кайгадым: чолдак, чоон, шай согаажы дег, конзаң хаайлыг, оңгак карактарлыг, корзак диштерлиг, хол-будунун сарбайган чоонун, кылаштарга, бир ийинче чандыңайнып чоруур, чүгү чая берген шары-ла. Көргөн дораан-на дириг кара хөңнүм чок. Ам канчаар, дораан-на ойталап эгелээр эвес, олур мен. Кудадой болуп-ла тур. Келген чон хой, өшкү, аът, инек дээш, салып-ла турлар. Мен ынаар-даа сагыш салыр хире эвес мен, ал кара сагыжым канчап-чооп моон адырлып алырыл деп бодап келиримге, чем безин боскумче ашпастан. Кудадой орту кирип турда, оол биле мени чаа тиккен өөнге аппарат, езулал езугаар шай хайындыргаш, меңээ кударын даасты, ам канчаар, ужур эдертип, куткаш сунгуладым.

не чүгээр. Ийи хире ай эртип чорда, черле шыдап чадааш, дезер-дир деп шиитпирлеп алган мен. Кижилерниң чеш-холозы көстүп, бажым мендиге көскөнип, хөрөктөнип эгелээн. Ачазы чүве-даа ыттаваас, та томааны ол, та сагыжының багы ол — билдинмес. Кодурбан адазы дег чүнү-даа ыттаваас, ийи-чаңгыс көргүрээш үн-биле чугааланыр.

IV.

Бир кежээ бүдүү белеткенип алгаш, бызаа көөр дээш үңгөш, Өвүр тайгазынче углуг чоруткан мен. Удаваанда караңгылап, дүн дүшкен. Караңгы эзим-нер меңээ коргунчуг-даа бол, амды байның огулн Кодурбанны сактып келиримге, меңээ өлүрү-даа ажырбас хире кынып чораан. Аргаларда дүннүң куштарының куйтулашкан алгылары, үгүлөрниң "Үү-хүк! Үү-хүк!" кылдыр эдери ынаар бир черде та аң, та кокай, бир-ле чүве кургамзыдыр улуур-даа. Бир-ле көстүр, көзүлбес кокла оруктап чоруп оорумда, бичи дөрт хире оттар чырып чоруп орлар, корткаш, будуктарлыг чодур дытче үне бердим. Маннажып келзе-ле, ийи ыт ышкаш амытаннар, бо-даа бөрүлөр боор деп иштимде бодадым. Шынап-ла, дыттың адаанда диштери шаккыңайнып турлар. Ындазында шыырыгып доңарым хөлчөк, ам канчаар, шыдажып ора хондум. Эртен даң адып кээрге, бөрүлөр уурук-суурук дыт дөзүңге туруп-туруп чоруттулар. Оон дүжүп алгаш, оруум улай чоруптум. Каш куруттар хойлап алган мен, ону дайнап

чугаалаар боор, харын-даа от алган мен, от салгаш, аңаа чылыгып кургаттыңаш, чоруптайн дээримге, буттарым кылаш-таттынмас, ынчалза-даа ырбаалап чоруптум. Ол чоруп оорумда, уткуштур айттарлыгы ийи кижиге чоруп орлар, чаштына бергеш көөрүмге, бистиң чер чурттуг таныырым акыйлар болдулар, кыйгырыптым. Чедип келзе-ле, Күдер-оол биле Кокай-Адар алышкылар болдулар.

— Сени Хөндергейде өглөп-баштап кагдывыс деп, авам, ачам чугаалап ордулар, бо чүү болду? — дижип, демги акыйлар айтырып эгеледилер.

— Байларның аажы-чаңыңа таарышпадым — деп куйзу соп кагдым.

— Ам Шивилиг-Бажы ырак эвес-ле болгай, бис чылгы оорлаткаш, далажып чор бис, эки чедип ал — дээш, хүнезининиң артыын халка суп бергеш, чоруптулар. Ол-ла эленейндир кылаштааш, арт кырынга үнүп келдим, сагыш-сеткилим хозап, Успа-Хөлдүн бараанын көргөш магадап, арт кырында оваага пөс баглааш, даштар немеп кааш, тейлеп-тейлеп туруп кээримге, Кодурбан баштаан кезек кижилер бо турлар.

— Мээң ачам, авам сээң улусундан мал-маган-биле сени садып алган чүве, садыг чаңгыс болгай. Садып алган бараанын канчаарың-даа боду билер чүве — дээш, Кодурбан кымчызы-биле ооргамче, эктимче каш кымчылады, эдим-кежим аарырын-даа билбедим.

— Ам дедир чанар-дыр — дээш, мени хөй кижиге туткаш, Кодурбанның адыңа үңгерип алдылар. Ал-бодум хондур-дүндүр

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ

ИЙИ МАЙОР

(Төгүзү, Эгеги №№ 153, 1 "Шында").

Чаңгыс бодалга келген, ам ужурур дээр шививистин ожуун дужурун алгаш, долгандыр үш улуг одаг кысынтыысыс. Арганын чараш даңгыназы дег шививистин будуктары эрин, эгини турар апарга, шалыккыны-биле хирөөлөкөш, старшпанын белеккен алганы брезент-биле бик ораанкаш, онгул-чингилди кончуг оожум эртин чорааш чедип келди. Шививист шаажакдан бүткен чүве дег, казармаже аргакын алгаш, бут баштап кири берген, ленинчи кабинатага брезентини чазыптарывыска, чаңгыс-даа будук сыйылбаан болду. Старшпаныс хемчегден чайлаан. Ол бистерге, солдаттарга-даа, офицерлер уругларында соок-ирейледи.

Ол чылгы сөөлгү кежээки ченивис база сагышты өөртү, поварларывыс флотчу макарон-биле хундүлөдиктер. Тоттур ченивишкен эрлер Чаа чыл кэрин манан, он чок телевизорда

Майя Кристалнишкаяның, Эдита Пыеханын, Муслим Магомиевтиң, Иосиф Кобзонийн ырларың таалаң дышпай, Аркадий Райкинниң хоктуг чугааларың баар кадыр каттыржып турувуста: "Дивизион! Чыскаалыңар!" — деп, чарт команда дышалды. Ийи каът орушар аразында хос черге шугум дег дорт тургулаптыысыс. Дневальныйның артында ханада шак Чаа чылга чедир он беш минута артыканы айты-дыр. Дивизион командирин майор Абурукин бодунуң ораалыңдан арын-шырайы кылайты аштаан шериг кур бакы дег, чайыныгы үнүп келди. "Бо чылын бистин дивизион Варшава Керээниң чурттарының агаардан камгалал талазы-биле улуг полигону Ашулукка дайынчы белектелип коргүскен" — деп, ол чугаазын эгеледи. Чайын муруну чүкте элезиниң оранга дайынчы өөредилгеге киришкен, уждукчу чок, радио-биле башкалар самолеттары кашты-даа чазыг чокка дужур атканывысты ол сагындыра-дыр. Чугаа кадында

узун, сарыг дүктер үнген билдэиде хол шагын көре каап тур. Бистин карактарывыс база ханада шакта. Чаа чылга бир минута четпөөдө, зештинг ракета дивизионунун командирин майор Абурукин чугаазын соксадыпкаш, хениң тыргылган: "Чаа чыл-биле байыр чедирип тур мен, эштер солдаттар!" — деп байыр чедирерге, алдан хире чээрби харлыг аныяк эрлер үш катап урааладывыс. Командиривистин айыткалы-биле старшина Чаа чыл погтазын үледип кым кижиге чагаа, кым кижиге телеграмма, бир каш кижиге посылкалар-даа алдылар. Чыскаалда оолдарың чүректери, меңээ чүү-ле келген ирги дээр, дыңзыг сол турганы магатчок. Ону бодумдан билдир мен. Мээң фамилиям база дыңналган — аалдан чагаа! Өөрүшкүден чүрек дывылап турар. Дежурный офицер ам удурун чарлаңкан. Шериг-даа болза, эриг баарлыг командирлер турар чүве-дир эвеспе дээр бодал, шуглак адаанче кире бээримге, бир-ле черден дыңшалы-дыр.

АШТААН ХЫРЫНЫНЫҢ ЫДАЛАЛЫ БЕ?

Октябрьның 1-ден 2-ниң дүңезинче кажамны 2 оор үрөп алган турганын соңга өттүр көрүп кааш, алгырын, шектеримге дегбешин дилеп, соңганы соктап турумда-ла, менче боозуп анып турган, шектеримниң коданы-биле үндүр ойладып алган бардылар. Дораан оларның бирээни танып кадым. Чаңгыс суурда, чаңгыс кудумчуда чурттап турар оорну аргажок танааш, Чоон-Хемчик кожуунуң иштики херектер килдизинге билдиринишкни кирип, эртең даң бажында чедип келдим.

Шак-шагы-биле мен байысап, бичин манаңар, ам дораан истен чоруур бис диди. Манаң-ла тур мен, шак-үениң эртин турары-даа хөлчөк. Арай деп-ле дүшү үезинде Чадаанадан Хорум-Дагже шимчен үчүптүвүс. Ол хун келген база күш-биле эккен алган шагдааларым орта не-даш-даа көрбейн, боттарының херээп кылып-кылып база-ла

мени байысап алгаш чоруй бардылар. Ол үеде шектерим ниң Чыраа-Бажының ишек шырынга будалып, не-даа үндүрүп шыдавайн бардывыс.

Танааның шектерим оорун ийи хонук иштиңде бажынааң, үндүр салыңкан болду. Чүү дээр, чүге үндүрүшкениң айтырып баарымга, истекчивис чаа ажылдап эгелээп, чүвениң ужура-бажың-даа билбес бичин оол болду. Херекти 2 ай иштиңде истен кээр, а өске херектер база барын дыңшатты. Олуртуп чадааш, прокуратура, иштики херектер килдизиниң начальнигинден бээр кирдим, огулуг харыы-даа бербедилер.

Дүңе бажышарының экикте-риниң даңгындан дөктөөш, одектен мал оорлар чоруктар көвүдөөш. Оске черден келген улус кымның өдөөнде каш мал туруп турарын кайын билдирил? Кымнарның дем чогуң, оорлар-биле сүржүп шыдавазың билдир

алгаш, ону эш-оорунге үндүрүп бершкеш, чүү-даа болбаан чүве ышкаш, кылаңтажып тургулаарлар-дыр. Чоокта чаа мен ышкаш база-ла ажыг-шүжүгте таварышкан Чечек Кызыл-ооловнаның эжиниң дөктөөш, боо-биле коргудуп тургаш, шектериниң коданы-биле сүре берген. Кандыг-даа сураг чок. Ылган-сыктап олурган улустуң шектерин алырыңдан чалданмас, кандыг кончуг доң баарлыг улустар турар чүвөл? Туразының улуу ол бе азы аштаан хырынының ыдалалы ол хире болганы ол бе?

Черде ышкаш Чоон-Хемчик кожуунуң ИХК-ниң мал оору-биле демисел чорудар килдистин ажылын шыңгырадып, оорларның аайы-биле элеңнедин турбайн, дүрген оларга ызырты чедип, кандыг-даа арганы ажылап тургаш, ырымын сып, шалыкын ажылдаарын күзээр-дир мен.

Долгармаа МОНГУШ. Хорум-Даг суур.

КЕМНИГ-ХЕРЕКТЕР

■ **Январь 2-де** Тес-Хем кожуунуң топ кожуун эмнелгезинге хөрээнге бижектеткен В.С.Сагаан дээрзин эккелген. Истелгендерээни болза, ол кадайы-биле бакташкаш, бодун боду бижектеп алган болган.

■ Улуг-Хем кожуунуң Хайыракан суурунга 1962 чылда төрүттүнген В.Г.Шилги дээрзиниң арага ишкениниң түңшелинде, доңун олген мочүзүн тышкан.

■ Тес-Хем кожуунуң топ ко-

жуун эмнелгезинге 1971 чылда төрүттүнген Э.М.Севек деп кижини чыттырган. Оон хөрээнге аар кемдээшкенини кады арагалап турган "эжи" А.К. Донмит дээрзи чедирген болган.

■ Барыын-Хемчик кожуунуң топ кожуун эмнелгезинге бажының сөөгү кемдээр С.Д. Ооржак дээрзин чыттырган. Кемдээшкенини К.Д.Ооржак-биле арагалаанының түңшелинде алган болган. Ук херекке хамаарыштыр кеземче херээп оттурган.

■ **Январь 3-те** Кызыл хоорайның Интернациональная кудумчузунуң 80 дугаар бажынының чанынга оон мурунда чиккен деп бүрүткеттинген, назы четпестер талазы-биле шагдаа ажылдакчызы О.М. Ондарның олүг мочүзү тывылган. Ону кем-херек үүлгедикчилери олүргөш, хевис-биле ораап каан болган. Ук херекке хамаарыштыр истелге уламчылап турар.

■ Овүр кожуунуң Хаңдагайты сумузуңга Г.М.Сат дээрзиниң

кемден-көргээниңден олген мочүзүн тышкан. Аңаа хамаарыштыр истелге ажылы чоруп турар.

■ Кызыл хоорайның "Дом быта" бажынының ийиңи кадында "Головные уборы" садыгже оор кирип турганы илерээр. Аңаа хамаарыштыр шагдаа ажылдакчылары 1986 чылда төрүттүнген Кызыл хоорайның чурттакчызы С.М.Самбаа дээрзинге каразып турар.

■ Кызыл хоорайның топ

эмнелгезинге ээгизиңче бижектеткен назы четпөө А.Б.Сарыглар дээрзин эккелген. Ол херекке Э.Т.Ооржак дээрзи каразыттырып турар.

■ Кызыл хоорайның "Чоон" иштики херектер килдизиниң дежурный кезээнге Дружба кудумчузуңда чурттап турар А.А.Вавилов дээрзи бөгдүна берген.

■ ТР-ниң ИХЯ-зының парлалга албаны.

Шончактыг шонуглар

АСКЫР ДАГААЛАР

Ийи аскыр дагаа кодан баштаар дээршиң шаанга-ла кирип чаргылдажып, чаргы-чаалы чарар, хоойлудурум талазы-биле хоомай эвес билигилг Алдын-Доос кушка билдиринишкни кирип, удур-дедир содалажыр, херберлежир-даа чыгыы шаг ботка-ла чаргылдажкаш, кандыг-даа түңшөл үндүрүп чадашканнар.

БӨРҮ

Азыг диниң аныяк араатан бөрү кодан маддың ээзинден соок-даяа сирпейиниң корга-корга, кедеңирлеп келештиң хенертен тудуп алган хоюнуң эдин харамдыгып, харып-кузуп чип чыткаш, боостазыңга кадыг соок кадалган, ола-ла ийи-биле оңгарылбайн барган.

Оор чүве кажан-даа ботка шичтөөл болбас.

СЫЫН БИЛЕ БУУР

Аргага Сыын биле Буур таваржы бергенер.

■ **Буур:** Хайырааты Хайыракаңдан диег кыдыр дээр ужуражырыңдан динимейн тур мен, канчанса эжил? Дузалажып көрөм — деп-тир.

■ **Сыын:** Мажаалайга барып бараалгаар деп бодаар болуңза, Ыттың кудурун барып ачылап ал — деп харыылаан.

■ **Буур:** Оон ону канчантар мен?

■ **Сыын:** Ыткылаштыр оглаңгытарыңарга, Хайыракаңның кара баары чымчак, эки сеткилдин-биле ээ көрүп, сепээ буяныгы ачы-дузаны кадыңлаткай.

■ Чашнаа дарга-бошсалар бир эвес кудуруктуг болза, чышылаңайның оглаңгыр-даа чыгыы анаарлар.

Бораш ОНДАР. Суг-Аксы суур.

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистин эргим ышак ачавыс, кырган-ачавыс **Владимир Степанович ОЧУР** аар арааш, декабрь 9-та бистен 48 харлап чорааш чарлып чоруткан, ачавыстың чараш овор-хевирин, тоштуг, кижизинг мочүшпнары биске уттундурбас хевээр артар, оон "алдын холдары"-биле тудуп четтикпезин ажылдарың оглу, кызы, үйшуктары чедир кылын уламчылаар. Улуг чидиринге таварышкан бистин өг-бүдөвиске моральдыг болгаш материалдыг дузаламчыны чедирген бүгү чоңувуска, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының даргазы Василий Майлолович Оюнга, оон өг-бүдөзинге, Хоойлужудулга палатазының депутаттарыңга, республикада медицинаның ыяал-ла камгаладылга фондунуң, Бай-Тайга кожуун прокуратуразының, Кызыл кожуун судунуң коллективтеринге, ачавысты эмпен турган эмчилерге, төрөдөривиске, эш-оорүвүске, кады ооренип чорааннарга, кудаларывыска четтиргенивисти "Шын" солунуңу дамчыштыр илереттивис.

Өөнүң ишти, оглу, кызы, төрээнери.

Кызылдың экономикка болган эрге-хоойлу техникумунуң **Чинчи Анатольевна Балган**ның адынга тывыскап диниомнуң чиккенин барымдаалаан, ону күш чок деп санаар.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000. ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллектив. Кол редактор Артур ХЕРТЕК. РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34, кол редак-торнуң оралакчызы — 3-33-91. КИЛДИСТЕР: Нийтиел-политиктиг килдис — 3-39-15, көдээ ажыл-агый килдизи — 1-03-90, культура болгаш өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, үлетпүр болгаш медээлер килдистери — 3-34-98, тел/факс (394-22) 3-36-82, бухгал-терия — 3-41-16; Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солуну "Шын" сол-лун редакциязының компьютер төвүнге өрзөн болгаш чыс-кааган. Неделеда үш катап үнер. Хем-чээли парлаан 2 ама. Тираж 7347. Чагыг 4.

АГАР САНЬВИС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Бнк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген. Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информа-ция күркемтединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээр авторлар боттары харыылаар.